

КЛЮЧОВІ КОНЦЕПТИ НАЦІОНАЛЬНО-ПРЕЦЕДЕНТНОГО ТЕКСТУ

Автором уточнено сутність поняття «концепт» з погляду сучасної когнітивної лінгвістики; окреслено ключові концепти національно-прецедентних текстів.

Ключові слова: концепт, концепт національно-прецедентних текстів, ремінісценції, цитата, епіграф.

Як відомо, одним із головних об'єктів сучасної лінгвістики надалі залишається текст. Розгляд різних підходів щодо поняття «текст» (І. В. Арнольд, Дж. Лайонс, І. Р. Гальперін, О. С. Кубрякова, О. А. Каменська, Л. Н. Мурзін тощо) дозволяє долучитись до визначення тексту як інформаційно самодостатнього та чітко окресленого мовленнєвого повідомлення, при якому текст виступає способом об'єктивації знань про світ і є однією зі сфер функціонування етнокультури. У свідомості носіїв культури тексти зберігаються у вигляді концептів. Зокрема з-поміж вербальних текстів, що якнайбільше впливають на формування мовної особистості, як індивідуальної, так і колективної, важливе місце належить прецедентному тексту. У теоретичній і прикладній науці оперують такими лінгвістичними категоріями: «прецедентні тексти» (Ю. М. Караулов, Г. Г. Слишкін, Л. І. Даниленко, Р. С. Чорновол-Ткаченко, К. С. Серажим), «облігаторні тексти» (Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров), «логоепістема» (В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвікова), «алюзія» (І. В. Фоменко), «текстові ремінісценції» (А. Є. Супрун, Н. О. Ізмайлова, В. Просалова), «прецедентні текстові ремінісценції» (Ю. Є. Прохоров), «інтертекстеми» (Й. Млацек, В. М. Мокієнко, К. П. Сидоренко). Отже, на перетині фонових знань та інтертексту художнього твору знаходяться прецедентні тексти – «значущі для тієї чи іншої особистості у пізнавальному й емоційному відношенні; мають надособистісний характер, тобто добре відомі і широкому оточенню цієї особистості, уключаючи її попередників і сучасників, і, нарешті, такі, звернення до яких неодноразово поновлюється у дискурсі цієї мовної особистості» [2, 105].

Прецедентні тексти є механізмами породження і сприйняття повідомлюваного й використовуються комунікантами в різних сферах спілкування. Проте для кожного з них визначальними стають певні функції і характеристики, а саме ті, які максимально відповідатимуть комунікативним потребам носіїв мови в конкретних умовах. Прецедентний текст не тільки формує додаткові значення, уводячи більш широкий культурний контекст, але і створює особливий емоційно-оцінний колорит самої оповіді. У суспільстві такі тексти функціонують трьома способами: «у вигляді оригінального тексту, вторинних розмірковувань з приводу тексту-оригіналу, а також у вигляді натяків, посилань» [2, 216].

Апелювання в дискурсі відбувається саме завдяки концептові прецедентних текстів. Хоча вивчення концептів перебуває в центрі постійної уваги когнітивної лінгвістики, проте єдності у розумінні терміну «концепт» у науці допоки не існує. Так, під концептом у сучасних дослідженнях переважно розуміється ментальне утворення, що відображає об'єкти як наочного, так і ідеального світу, є одиницею колективної свідомості, що зберігається в національній пам'яті носіїв мови, характеризується багатовимірністю, дискретністю значення (Н. Ф. Алефіренко, Н. Д. Арутюнова, В. І. Карасик, В. В. Колесов, Д. С. Ліхачов, З. Д. Попова, Г. Г. Слишкін, Й. А. Стернін, Ю. С. Степанов тощо). При цьому концепт розглядається як багатовимірна ментальна одиниця, елемент свідомості. Окремі питання, присвячені аналізу розгляду лінгвокультурних концептів, розглянуто в працях В. Н. Телії, А. Вежбицької, М. А. Красавського, О. С. Кубрякової, О. О. Селіванової та інших. Науковці доводять, що вербалізація концептів може типологізуватися з точки зору: 1) лінгвістичного оформлення (лексичні, фразеологічні – А. П. Бабушкін, М. М. Болдирев), 2) дискурсу як середовища їх мовного існування (повсякденні, художні і наукові – В. І. Карасик), 3) актуальності як для всіх націй, так і для окремо взятої нації чи для соціальних груп (універсальні, етнічні, групові, індивідуальні – Д. С. Ліхачов). Концепт утілюється в слові, саме тому назва концепту стає «згустком значень», носієм уявлення не тільки про поняття, що означене словом, але і про емоційні елементи, оцінки, асоціації, образи, характерні для цієї культури [7, 68]. Найактуальніші для носіїв мови асоціації складають ядро концепту, а менш значущі – периферію. Концепти утворюють власні «концептуалізовані наочні ділянки, об'єднуючи в загальному уявленні імена, їх атрибути, речі, міфологеми, ритуали тощо» [7, 68]. З. Д. Попова та Й. А. Стернін, узагальнивши значну кількість визначень концепту, дійшли висновку, що когнітивний концепт формується у свідомості особистості з «її безпосереднього чуттєвого досвіду – сприймання світу органами чуття; предметної діяльності людини, мисленнєвих операцій із уже існуючими в її свідомості концептами; із мовленнєвого спілкування (концепт може бути повідомленим, роз'ясненим людині у мовній формі); шляхом свідомого пізнання мовних одиниць» [5, 40]. Таким чином, у тексті назви концептів виступають як редуковані позначення прототипних ситуацій або теми різного статусу, а мережа ключових концептів тексту складає основу його змістової структури.

На нашу думку, викладене вище дозволяє припустити, що в сучасній методиці навчання мови і лінгводидактиці зокрема основною одиницею презентації національно-прецедентного тексту може виступити концепт, оскільки він дозволяє «поєднати наукові надбання в галузі культури, свідомості та мови через те, що належить свідомості, детермінується культурою та опредмечується у мові» [6, 9]. *Актуальність* нашого дослідження вбачаємо у визначенні лінгводидактичного потенціалу застосування досягнень когнітивістики у розумінні сутності лінгвальних концептів. *Метою* статті є визначення ключових концептів національно-прецедентних текстів, відповідно до якої було поставлено завдання дослідження, а саме: розглянути ключові концепти українських національно-прецедентних текстів, висвітлити результати

експериментальної методики концептуального моделювання, що застосовувалась для перевірки вміння студентів-філологів використовувати прийоми інтертекстуальності.

Згідно з умовами дослідження нашу увагу було приділено національно-прецедентним текстам, а саме текстам «відомим будь-якому пересічному представнику тієї чи іншої національно-культурної спільноти, що входять до когнітивної бази (національного колективного когнітивного простору)» [3, 64]. Виділення концептів національно-прецедентних текстів з-поміж інших елементів інтертексту можливе на матеріалі такого виду дискурсу, в якому вертикальний контекст містить виключно актуальні фонові знання як частину культурної писемності. Таким різновидом дискурсу є художній, який дозволяє однозначно переконатися, чи є текст референції прецедентним, до того ж безпосередній контекст дає можливість виявити пов'язані з цим прецедентним текстом асоціації.

Як виявилось, концепти національно-прецедентних текстів функціонують у самому тексті-приймачі зокрема в його сильних позиціях – заголовку, епіграфі, – допомагаючи адресату полегшити усвідомлення тексту. Прецедентні тексти зазвичай є хрестоматійними, адже у свідомості носія мови національно-прецедентний текст зберігається не цілком у своїй первинній формі, а у згорнутому вигляді якогось складного утворення, що охоплює різні елементи. Водночас формування концепту не є характерним виключно для національно-прецедентних текстів. Так, Панас Мирний та Іван Білик у назві роману *«Хіба ревуть воли, як ясла повні?»* та у назвах окремих розділів (*«Наука не йде до бука»*, *«Козак — не без щастя, дівка — не без долі»*, *«Старе та поновлене»*, *«Лихо не мовчить»*) використовує прислів'я та приказки українського народу, на які спирається чи від яких відштовхується авторська розповідь, що теж можуть виступати у ролі національно-прецедентних текстів. Прецедентна цитата у вигляді слова, словосполучення, пропозиції або навіть тексту (уривка прецедентного тексту-джерела) виступає як знак або одне із можливих найменувань концепту прецедентного тексту. У поезії Євгена Маланюка *«Травень»* слова Григорія Сковороди *«Я ваяю не з воску, а з міді й каменю»*, що стали епіграфом, видозмінюються таким чином: *«Не з воску – з каменю і міді я Карбую вічні слова»* (Є. Маланюк, 39). Якщо прецедентний вислів утратив зв'язок із текстом-джерелом, це свідчить про те, що або відправник, або одержувач повідомлення, або і той, і інший не усвідомлюють факту відсилання до тексту, тим самим, порушується умова прецедентності тексту-джерела. Отже, високий ступінь зв'язку цитати з текстом-джерелом є її типологічною ознакою, що може бути втраченою у разі високої частотності її вживання. Те, що цитата і в новому контексті зберігає свій зв'язок із початковим текстом (у нашому випадку з прецедентним текстом), відрізняє її від будь-якої іншої одиниці (крилатого вислову, фразеологізму, афоризму, штампу і ін.). Незважаючи на те, що цитата може і не бути виділеною в тексті-приймачі та використовуватись без вказівки на її авторство, текст-джерело буде легко впізнаний саме через хрестоматійність та відомість пересічному представникові лінгвокультурної спільноти (бо текст-джерело входить до програмових творів, що вивчають

напам'ять), як-от у вірші «Уривок з поеми» Євгена Маланюка «*І рідним був одразу клич: – Вставайте! Кайдани порвіте!*» (Є. Маланюк, 37) одразу пригадуються рядки «Заповіту» Тараса Шевченка.

Використання цитат і алюзій на попередні тексти – показник включеності нового тексту в культуру, ознака історичності тексту і свідчення його взаємозв'язку з іншими текстами. Інтертекстуальність простежуємо в наявності особливого контексту, так званого «інтертексту», тобто виду контекстної інформації, що містить зовнішні тексти, з якими пов'язаний текст-приймач. Інтертекст створюється за допомогою різних відсилань до концептів раніше створених текстів. Ці відсилання існують у вигляді цитат, алюзій, ремінісценцій тощо, які об'єднуються в одну загальну категорію інтертекстуальних засобів. Прикладом натяку (виду ремінісценції) є рядки з вірша Євгена Маланюка «Сучасники»: «*Говорили могили, співали козацькі вітри*», де відлунює зображене Павлом Тичиною у «Золотому гомоні», «*і над плугом схилився до праці*» – натяк на збірку «Плуг», «*О, ти знав, що тоді не сонети й октави, о ні! – Жорстко-ярим залізом ти пік одоробло північне...*» – натяк на збірку «Замість сонетів і октав» (Є. Маланюк, 35).

Епіграф співвідноситься з подальшим текстом як з одним цілим, відрізняючись від заголовку тим, що його зв'язність з текстом, як правило, є суто семантичною. Повтор у тексті епіграфу зустрічається набагато рідше, ніж у заголовку, але якщо це відбувається, то значущість такого повтору вкрай зростає. Гранична інтертекстуальність епіграфу зумовлена ще і тим, що він у більшості випадків представлений цитатою з тексту або класичного, або відомого широкій аудиторії. На відміну від більшості цитат, у художньому тексті цитата-епіграф, як правило, подається з атрибуцією. Упізнати таку цитату нескладно для пересічної особистості, тому цитатія завжди «на поверхні» і є очевидною. Завдяки чому епіграф і тлумачиться як прецедентний текст. Прикладом цитати-епіграфу є пролог до «Чорнобильської Мадонни» Івана Драча «*Все упованіє моє На тебе, мій пресвітлий раю, На милосердіє твоє, Все упованіє моє На тебе, мати, возлагаю, Святая сило всіх святих, Пренепорочная, блага!*» Т. Шевченко, «Марія» (І. Драч, 63).

Для розв'язання низки завдань, пов'язаних із дослідженням ментальних репрезентацій прецедентних текстів, тобто їх способу існування у свідомості члена певної лінгвокультурної спільноти, у науковому обігу використовують методіку концептуального моделювання, яка передбачає шляхом аналізу мовного матеріалу дослідження концептуальної структури прецедентних текстів [5, 96–159].

Як відомо, набір ключових (тематичних) слів складає своєрідну тематичну мережу тексту, яка відображає логіку смислового розгортання означеного твору. Підхід до тексту з позицій аналізу його ключових, тематичних слів, концептів дозволяє сконцентрувати увагу на тематичній глибині, нескінченній варіативності, невичерпності інтерпретацій наочного змісту тексту. Він дає можливість уявлення про текст як про динамічне явище, що співвідноситься з історико-культурними особливостями його створення і прочитання.

Отже, з метою перевірки сформованості умінь студентів-філологів застосовувати прийоми інтертекстуальності нами було використано методичку концептуального моделювання. В експерименті взяли участь студенти першого та третього курсів спеціальностей «ПМСО. Українська мова та література» (ПДПУ імені К. Д. Ушинського) та «Прикладна лінгвістика» (ОНУ імені І. І. Мечникова) загальною кількістю 180 респондентів віком від 17 до 21 року.

Опитуваним було запропоновано назвати не менше п'яти слів-реакцій (одне з яких повинно було називати авторів твору) на слова-стимули «*Кам'яний господар (гість)*». Отримано 1200 асоціативних реакцій, з них 180 перших. При обробці прикінцевих результатів схожі за змістом асоціати узагальнювались. Відповіді було розподілено за такими семантичними групами: асоціати за автором твору (*Леся Українка* – 60 %, *О. Пушкін* – 10 %, *Тірсо де Моліна* та *Мольєр* – по 4 %, *Д. Байрон* – 2 %, *О. Толстой* – 1 %); асоціати за ім'ям головного героя (*Дон Жуан* – 80 %, *Дон Гуан* – 7 %); асоціати за приналежністю до епохи (*епоха «плаща і шпаги»* – 64 %, *епоха середньовіччя* – 32 %); асоціати за місцем, де відбувається подія (*Іспанія* – 60 %, *Італія* – 10 %, *Севілья* – 7 %); асоціати за рисами характеру (*підлий, аморальний* – 50 %, *лукавий, егоїстичний* – 21 %, *бешкетник* – 10 %, *атеїст* – 5 %, *трагічний, закоханий герой* – 2 %); асоціати за ставленням до оточуючих (*кидав жінок збезчещеними* – 57 %, *приносить біль та смерть* – 20 %, *закоханий до нестями* – 11 %, *помирає від руки статуї* – 9 %, *покараний за розбещеність* – 2 %); асоціати, близькі за змістом (*вбитий командором, який захищав честь своєї доньки* – 89 %, *закоханий герой, що чинить злочин* – 8 %). Отримані результати підтвердили наші припущення щодо хрестоматійності, як ключової риси знань опитуваних: першокурсники спирались на програмовий матеріал зі шкільної програми (і здебільшого серед авторів пригадували *Леся Українку* і *Мольєра*), в той час, коли третьокурсники апелювали до знань, набутих під час вивчення курсів з історії української та зарубіжної літератур у ВЗО.

Інший тип завдань теж характеризувався асоціативним характером, але опитуваним було запропоновано провести паралелі між поняттями та прикладами-ілюстраціями.

1. З яким твором перегукується вірш В. Стуса «*Горить сосна – од низу догори...*»? натяк
2. «*І хто розбудив нашу «правду п'яну»?*» (І. Франко) // «*Кати знуцаються над нами, а правда наша п'яна стить*» (Т. Шевченко «*Кавказ*») наслідування
3. «*Маруся*» Л. Боровиковського // «*Світлана*» В. Жуковського
4. У гуморесці Остапа Вишні «*Чукрен*» є такі рядки: «*А заслужена їх артистка вийшла на сцену в народнім театрі й проспівала художньо: Віють вітри, Віють буйні, Аж-аж-аж дерева гнуться*», що є дещо видозміненими рядками з пісні, яку співає героїня п'єси «*Наталка Полтавка*» І. Котляревського цитування
5. У романі О. Гончара «*Таврія*» є портретний опис ремінісценція

Дмитра Никифоровича Баклагова, поданий у сприйнятті іншого героя, Данька Яреська. Художня деталь цього портрета – «вуса Тараса Бульби» – схожість, як зовнішня, так і внутрішня, героя О. Гончара з відомим персонажем повісті М. Гоголя прецедентний текст «Тарас Бульба».

Як і очікувалось, 70 % респондентів правильно визначили асоціативні зв'язки, але за рахунок знання літературознавчих термінів (термін «прецедентний текст» було визначено на рівні інтуїтивному або шляхом виключення понять), інші 25 % не спроможні були виконати завдання через неусвідомленість значення терміну та відмінності понять «ремінісценція», «натяк», «цитування» тощо.

Третій вид завдань було спрямовано на упізнання окремих понять, коли опитуваним пропонувалось вказати, які з них вони у своєму усному чи писемному професійному мовленні: 1) знають і використовують; 2) знають, але не використовують, 3) не знають. Для експерименту пропонувались такі поняття: «прецедентний текст», «інтертекстуальність», «цитата», «натяк», «ремінісценції», «алюзії». Отже, значна кількість опитуваних – 40 % знають і здебільшого використовують, але у писемному мовленні (під час написання наукових робіт – курсових і статей); 12 % – знають, але не використовують через те, що побоюються бути незрозумілими оточуючим; незначна кількість осіб – 13 % використовують в усному мовленні для надання йому, як їм здається, більшої увиразненості й академічності; 7 % – не знають і не розуміють значення означених термінів.

Таким чином, виділення концептів національно-прецедентних текстів з-поміж інших елементів тексту-приймача здебільшого можливе на матеріалі художнього дискурсу, апеляція до фонових знань опитуваних відбувається через наявність у тексті-приймачі епіграфів, цитат, натяків, ремінісценцій, алюзій. Більша кількість респондентів володіє хрестоматійними знаннями на достатньому рівні, в той час, як незначна кількість опитуваних не може визначити текст-джерело і не апелює до знань літературознавчих термінів.

Проведене дослідження дає підстави для таких основних висновків: а) цитати, текстові ремінісценції (натяки, алюзії), епіграфи є сигналами інтертекстуальності, мають безпосередній стосунок до способу існування і функціонування національно-прецедентних текстів, а отже, можуть розглядатися як його ключові концепти; б) аналіз концептів національно-прецедентних текстів, закономірностей їх функціонування дає можливість дослідження мовних одиниць у контексті етнокультури; в) частота використання концепту прецедентного тексту в мовленнєвій практиці, вміння використати його відповідно до комунікативного наміру є важливим показником лінгвокреативності мовної особистості; г) попри те, що шкільна програма формує істотну частину національного корпусу прецедентних текстів, знання випускників шкіл почасти мають декларативний характер, тоді як базові основи закладаються в період навчання у ВЗО філологічного профілю; г) значна кількість студентів-філологів інтуїтивно апелює до аспектів прецедентності, але

не усвідомлює процесу їх утворення, тому не завжди влучно використовує у професійному чи повсякденному спілкуванні.

У перспективі маємо на меті розглянути питання щодо критеріїв відбору національного корпусу прецедентних текстів, а також щодо наукового обґрунтування їх культурно-тематичної класифікації

ЛІТЕРАТУРА

1. Драч І. Ф. Поеми / А. О. Ткаченко (упорядкув., післямова та відом. про поеми), Микола Григорович Жулинський (передм.). – К.: Генеза, 2006. – 510с.
2. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
3. Красных В. В., Гудков Д. Б., Захаренко И. А., Багаева Д. В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц в коммуникации // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 1997. – № 3. – С. 62-75.
4. Маланюк Є. Невичерпальність. – К.: ВЦ «Просвіта», 2001. – 318 с.
5. Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2001. – 191 с.
6. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М.: Academia, 2000. – 128 с.
7. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

The article treats of notion is grounded «concept» from point of modern cognitive linguistics; the main concepts of national–precedent texts are outlined.

Key words: concept, concepts of national–precedent texts, reminiscence, quotation, epigraph.

Довгань О.В.

МАЙСТЕРНІСТЬ ПЕРЕКЛАДУ В КОНТЕКСТІ ВІДПОВІДНОСТІ ТЕКСТУ-ПЕРШОДЖЕРЕЛУ

У статті проаналізовано специфіку перекладу як результату творчої діяльності перекладача, адекватність та еквівалентність перекладу, історію українського перекладознавства.

Ключові слова: переклад, майстерність перекладу, адекватність перекладу, еквівалентність перекладу, паралельний переклад.

Український художній переклад, з огляду на сукупність соціально-історичних та літературно-культурних чинників, став важливим і невід'ємним компонентом української культурної полісистеми, забезпечивши її збереження і цілісність. Окреслюючи мету і місце художнього перекладу в системі національно-культурного розвитку, в українському перекладознавстві